

Strandsitterne på

I disse dager innledes ferietrafikken til hytter og hus på Sørlandet.

For tre-firehundre år siden fikk Merdø utenfor Arendal ny verdi da økt skipsfart og handel førte til at gode havner ved skipsleia fikk aktivitet og fast bosetting. Hvem var disse «strandsitterne» som slo seg ned her, og hvordan livnærte de seg?

Uthavna Merdø. Uthavnene på Agderkysten er små samfunn utenfor byene og ladestedene langs skipsleia. Rett utenfor uthavnene seilte skutene mellom Nordsjøen og Østersjøen. De lokale losenes veiledning var en forutsetning for at fremmede skuter kunne våge seg inn i de urene farvannene langs norskekysten, og mange av losene bosatte seg helt ute ved havet.

Samtidig ble fokus flyttet fra de gamle odelsgårdene til områdene hvor skutene la til, hvor det var nye muligheter for losoppdrag og handel. Etter hvert førte dette til at det vokste fram tettbebyggelser langs skipsleia. Merdø og havnene innenfor kom til å få en sentral betydning. Midt på 1500-tallet var Merdø den viktigste uthavna på Nedeneskysten.

«Merdø havn» ble også brukt som et navn som omfattet alle de små havnene rundt Revesandsfjorden og Merdøfjorden, og også Sandvigen på Hisøy. Enkelte av disse tettbebyggelsene langs stranda på Tromøy og Hisøy var også preget av loser og besøkende seilskuter, men de hadde som regel en sterkere tilknytning til opphavsgården og et mer differensiert næringsliv. Merdø er en liten øy helt ute ved havet. Det som særpreget Merdø var dens sentrale plassering langs skipsleia ved innseilingen til de tidlige urbaniserte områdene innenfor, dens gode, naturlige havn og rendyrkede uthavnfunksjon.

Merdø – et større område. «Merdø» finnes i ulike former i mange eldre kilder; på kart, i rettsdokumenter og i kongebrev. I disse kildene ser vi at navnet Merdø blir brukt om et mye

Kompassrose fra 1654 på Vestre Valen på Merdø, et enestående kulturminne etter losene. Symbolene er det likearmede kors og den franske og fisker på Merdø.

Merdø

lilje. Monogrammet kan tolkes som PJSM = Peder Jørgensøn Merdø. Peder Jørgensøn var los
FOTO: HILDE L. AUSTARHEIM

større område enn selve øya, som fastlandet og nordsiden av Hisøy, noe som viser Merdøs sentrale posisjon. Dette gjør at det i blant er usikkert om det er øya eller området som menes i enkelte kilder.

I 1613 skrev Peder Claussøn Friis (1545-1613) om både havna Merdø og ladestedet Arendal: «westen for Trommøe ehr den naffnkundige Haffn Mardøe. Der nordwest fra ehr den berømmed Ladsted Arndall.»

Fra strandsittere til selveiere. Merdø lå under gården Gjervold på Tromøy. Øya ble brukt til beite, slått og laksefiske. De som slo seg ned her på 15- og 1600-tallet ble kalt strandsittere eller husmenn. Dette var betegnelsen på personer som bygslet grunn for husene sine, men betegnelsen er senere også brukt om folk «på stranda» som var blitt selveiere. Strandsitterne på Merdø kom fra Tromøy og ble etter hvert selv eiere av grunn her ute, og Merdø ble matrikulert som en egen gård. I 1610 var det Suend, Erich og Tomis som bodde her. Ut fra manntallene fra første del av 1600-tallet kan folketallet på øya beregnes til omkring 20 til litt over 30 personer. I manntallet fra 1701 er det oppført 38 menn og gutter på Merdø, det vil si et folketall på omkring 70-80.

«Tomis» nevnt i 1610 må være Thommes Madsøn fra Brekka, som var blitt selveier på Merdø i 1620-årene sammen med Stian Merdø. Både Thommes og sønnen Niels Thommesen, som overtok eiendommen, drev handel. Samtidig eide også Jørgen Pederssøn og Mathias Nielsson eiendom sammen på Merdø «til Oedell». I 1665 var Søren Pederssøn kommet inn som eier ved siden av Jørgen. Han var trolig Jørgens sønnesønn, sønn av Peder Jørgenssøn. Jørgens eiendom ble senere overtatt av sønnen Christopher. Dette var eiendommen hvor Merdøgaard museum ligger i dag. Mathias sin eiendom var oppdelt mellom flere i 1665. Sønnen hans, Guttorm Mathias-søn, hadde overtatt en del, mens Niels Anderssøn og Gjert Sørensen var kommet inn som nye eiere.

Merdø kro. Merdø hadde også en kro. Vertshusdrift ble gjerne kombinert med ulike typer handel, og også med losing. I 1607 kom Christian IV seilende skipsleia til Mandal, Nedenes og Lister len, da han ønsket å redusere antall kroer. Kongen mente at «den gemene Mand gives Aarsag til stor Guds Fortørnelse ved Drukkenskab (og) Drab». Bare et fåtall kroer skulle få fortsette sin drift her, på navngitte steder langs kysten, bl.a. på Merdø. De

FAKTA

I et historisk lys

Annenhver fredag vil historikere i Agder skrive om aktuelle saker i et historisk lys. Spalten er et samarbeid mellom Den norske historiske forening (HIFO), avd. Agder og Agderposten. Gjennom en slik spaltestafett vil historikere i ulike stillinger og med ulik yrkeserfaring betrakte Agder, Norge og verden ut fra sitt profesjonelle ståsted. Har du tips og ideer kontakt oss på e-post: Thomas.hagen@stiftelsen-arkivet.no eller redaksjonen@agderposten.no

øvrige var to kroer på Flekkerøy, én i Vester-Risø (Mandal), to i Øster-Risø (Risør) og én i Grimstad.

En må imidlertid også her stille spørsmålet om denne tidlige kroa var lokalisert på selve øya Merdø eller på et annet sted i det store området som ble kalt Merdø.

Strandhugg og kapere. I 1661 var det i alle fall kro på øya Merdø. Den ble drevet av Gjert Sørensen.

Dette året gjorde kapere strandhugg på Merdø og røvet fra Gjert og fra flere av de andre beboerne her. Om Gjert Sørensen het det: «Hans Middel bleff hannem fra Røffuet aff kappere i denne Kriigstid, saa hand haffue Intet igjen». Om Stian Gunderssøn heter det: «Ogsaa offuer Rumplet aff fienden» og om Peder Jørgenssøn «I lige maade nedpløndret.»

Under Den store nordiske krig (1700-1721) hvor Sverige var Danmark-Norges fiende, ble det organisert eskortetjeneste for handelsfartøyene, og det ble jaktet på fiendens handelsskip, som ble tatt som priser, lovelig beslaglagte skuter og last. Den fremadstormende sjøoffiseren Peter Wessel, senere adlet under navnet Tordenskjold, ledet stadig konvoier mellom Fladstrand og Norge og jaktet på svenske kapere og handelsskip. Sønnen til Niels Thommesen, skipper Ole Nielsen på Merdø, var med i en konvoi bestående av 22 handelsskip som ble ført hjem fra Amsterdam til dansk-norske farvann av Peter Wessel på Løvendals Galley i 1713.

Losing, handel, fiske og fraktfart. Uthavnene ga mulighet for mangfoldig næringsvirksomhet. Folk i uthavnene drev tømmerhandel og investerte i skuteparter. I 1661 får vi vite mer om hvordan strandsitterne livnærte seg på Merdø. Stian Gunderssøn solgte ►

Satt strandsitterne i stranda? Mye tyder på at strandsitterne var aktive beboere i uthavnene som tilpasset seg et mangfold av næringsveier; losing, fraktfart, skyss og handel, foruten de lokale ressursene fiske og jordbruk. I sin handelsvirksomhet kom de i konflikt med byborgernes privilegier. **FOTO: AUST-AGDER KULTURHISTORISKE SENTER**

► ved, rodde mannskap til og fra skutene og fisket fra båt. Peder Jørgensson og Niels Andersson fisket også fra båt og drev losvirksomhet. Niels drev også med litt handel. Guttorm Mathiasson var styrmann og seilte til Ålborg, og han fisket også.

Losene hadde en sentral funksjon i uthavnene. De vokter innseilingen for å hjelpe skutene inn i havnene og loset skutene videre eller ut igjen. De første kjente losene utenfor Arendal er Elleff Haffsøen og Mattis Mærdøe, som må være Mathias Nielsson, nevnt midt på 1630-tallet. Men det må ha vært losere der i lang tid før dette.

Tollstasjonen. Der handelen blomstrer ønsker myndighetene å skumme fløten. Tollerne passet opp skutene og klarerte lasten, i samarbeid med tollstasjonen i Arendal. Etter at kysstrøkene begynte å bli uthogd utstedte kongen restriksjoner på hugst. I 1618 skrev Christian IV at en skipper i Nedenes len skulle ha handlet eiketømmer av en bonde og innskipet dette om natten, mot kongens forbud, og ville ha skipperen tiltalt. Noe lignende var også skjedd i Merdø: «udi lige Maade udi Mærdøen at have været en Hollænder med et Skib, som havde

indskipet 400 Stykker Hjultømmer af Bøg huggen imod vort Forbud, som ingen Toldseddel havde, (...); desligeste udi Merdøen at have være fundet en Flaade Egetømmer, som ingen vilde vedkjendes, hvilket skal være oplagt hos Thor i Arnedal.»

Tolleren i Merdø er nevnt i 1637, da han fikk brev fra Christian IV med forespørsel om hvor mange flere skip det hadde vært i Merdø havn etter at en spesiell toll, «Rosenobel-Told», var innført i Flekkerøy som inntekt til festningen. Samtidig fikk tolleren i Flekkerøy brev i samme anledning, da at det etter at denne toll ble pålagt «ei skal søge saa mange skibe som før, mens Flaaden mest forsamle sig udi Merdø.» Her fikk Merdø et konkurransefortrinn, så lenge det varte!

Kamp om rett til handelen. Næringsvirksomheten i uthavnene hadde stadig en utfordring i forhold til de borgerlige, privilegerte bynæringene. Myndighetene ønsket å samle all handel i byene, for lettere å sikre seg toll og avgifter. Bare borgere av en kjøpstad hadde rett til å drive næring innen handel og håndverk.

Kongen var likevel svært lempelig overfor de tre skipperne som drev han-

del og som hadde søkt om fortsatt å få bo i Nedenes i 1698, etter at borgerne utenfor Christianssand var pålagt å flytte til denne byen. Dette gjaldt Ole Torkildsen Løvoll og Ole Nielsen og Brynill Hansen fra Merdø. Kongen befalte stattholderen å pålegge magistraten i Christianssand å la dem fortsatt bli boende i Nedenes. Blant annet ble det framholdt at de hadde rettigheter fordi de var innrullert. Sjøfolk ble innrullert i marinen med tanke på mobilisering, og da en tjeneste i marinen var mye dårligere betalt enn i handelsflåten, fikk disse visse fordeler når det gjaldt borgerskap og skatt.

Kampen om rett til å drive handel foregikk også mellom kjøpstaden Thisted på Jylland og sandskuteskipperne, som drev handel mellom Jylland og Agder. I 1640 ble Mathias Nielsen, losen fra Merdø, anklaget for å ha forbrudt seg mot Thisteds privilegier ved ulovlig skutehandel. Han måtte love «aldrig efter denne dag med min skude eller kjøbmandshåndtering at bruge mig eller lade mig bruge udi Thisteds bys friheder imod deres privilegier eller kongelige mandater.»

Og så kom Arendal. Kjøpstaden Arendal vokste fram rundt utløpet av Ni-

delva, etter at skogen langs kysten var uthogd. Tømmeret ble fløtet ned Nidelva fra et stort oppland. Det gamle ladestedet fikk byprivilegier i 1723, og tok dermed over som handelssenter etter Christianssand. Uthavnene hadde likevel en viktig funksjon som nødhavn, ventehavn og los- og tollstasjon.

Merdø fortsatte å være en blomstrende uthavn med stor dominans av skipperne, andre sjøfolk og losere. Kystgården og skipperhjemmet Merdøgaard museum gir et unikt bilde av livet i uthavna på 1700- og 1800-tallet. Nå som sommersesongen nærmer seg, kan dere selv besøke Merdøgaard museum hver dag i skoleferien og ta turen ut med fergene.

Hilde Larsen Austarheim,
konservator ved
Aust-Agder
kulturhistoriske senter

Kilder:

J. A. Wikander, Gamle havner ved Grimstad, Grimstad 1985,
H. L. Austarheim, Den gamle uthavna Merdø, Aust-Agder-Arv 2013
H. L. Austarheim, Merdø – den gamle uthavna, Arendal 2014.